

Cesta k arabskému knihtisku na Blízkém východě

Jiří Milička

Obsah

0	Úvod	2
1	Ṭarš — nepovedená předehra	3
2	Knihtisk v Evropě a ohlasy na něj na Bl. východě	5
3	Arabské začátky v Evropě (do konce 16. stol.)	7
4	Rozkvět arabského knihtisku v Evropě	9
5	Arabské prvotisky v islámských zemích	11
6	Další osudy blízkovýchodního knihtisku	13
7	Závěr	14

0 Úvod

Koncem 15. století se přestaly psát dějiny Evropy. Začaly se tisknout, neboť knihtisk, *matka všech revolucí*¹, si našel cestu do mocenského boje i do ideologických sporů raného novověku a stal se nástrojem vládnoucích i nadějí těch, kdo po vládě toužili. Bylo by příliš zjednodušující, kdybychom jeho šíření spojovali s demokratizací společnosti (vždyť centralistické organizace, jako například katolická církev, si mohly dovolit tisknout ve velkém, což podstatně snižovalo cenu), avšak zlevnění produkce zvětšilo okruh čtenářů a distribuce velkonákladových publikací nutně podnítila obchod s knihami, tedy rychlé šíření informací.

Jižní a východní Středomoří zůstávalo po dlouhou dobu stranou bouřlivého vývoje vědy, filozofie i politické mapy kontinentů a s knihtiskem používajícím arabské typy začali muslimové experimentovat až v osmnáctém století, definitivního uznání se však dočkal až v devatenáctém a leckde až v první polovině století dvacátého.

Jak to, že islámský Východ, až do mongolské invaze a v určitých směrech i dlouho po ní technologicky nejvyspělejší část světa, navíc obeznámený již od 8. století s výrobou papíru, nebyl sto vytvořit a uvést do praxe knihtisk dříve než Evropa?

Jaké ideje a mocenské strategie zabránily jeho rozšíření v islámském světě po roce 1450?

Proč se podobné síly nestavěly tomuto vynálezu do cesty i v Evropě?

Kudy se ubíral vývoj arabského tisku v Evropě a jakého přijetí se mu dostalo v arabských zemích?

Za jakých podmínek jej akceptovaly různé vrstvy blízkovýchodní společnosti?

Abychom mohli na tyto otázky odpovědět, není možné spokojit se s pouhou komparací historických údajů týkajících se tisků v Evropě a na Blízkém východě. Bude nutné pochopit islámské pojetí psaného textu, zvážit evropské a blízkovýchodní chápání vědy a bude třeba se zamyslet i nad estetickými kritérii obou kulturních celků.

Základní informace, které určují časovou osu i historický kontext, byly abstrahovány ze syntézy Bernarda Lewise *Dějiny Blízkého východu* [9], ucelenou představu o pozdějších, nejen politicko-ekonomických dějinách si lze vytvořit díky *Moderním dějinám islámských zemí* Eduarda Gombára [3]; širší kulturní předpoklady pro vznik knihtisku v Evropě pak přibližuje *Kultura středověké Evropy* od Jacquese Le Goffa [8].

Historii evropské knižní kultury a knihtisku zachycuje Pravoslav Kneidel ve (spíše populárně laděné, avšak vědecky spolehlivé) studii *Z historie evropské knihy* [5], kterou díky bohatému obrazovému doprovodu můžeme chápat i jako edici komentovaných pramenů. Podobný zdroj představuje, jak už název napovídá, *Arabic Typography. A Comprehensive Sourcebook* [1]. Autorka této studie, Huda Smitshuijzen AbiFarès, však na rozdíl od Kneidela není historička, ale typografka, což nám sice umožňuje čerpat z její práce i fundované informace o

¹Jak poznamenal Victor Hugo v románu *Chrám Matky Boží* (s. 182, Ostrava 1994).

technologické a estetické stránce celé záležitosti, ovšem na druhou stranu jsou historické záznamy (často velmi cenné) neuspořádané a jsou podány chronologicky bez vzájemných vztahů. Avšak po kontrole správnosti dat v Encyclopaedii of Islam [4] [7] a nalezení souvislostí můžeme tuto monografii označit za nejbohatší zdroj materiálu.

Další literaturou, která podrobněji popisuje jednotlivé historické etapy, jsou následující články:

Medieval Arabic Tarsh: A Forgotten Chapter in the History of Printing [2] od Richarda W. Bullieta rozebírá první deskotisky na islámském Východě a technologické, kulturní i politické aspekty, které mu bránily ve vývoji. *The Enigma of the First Arabic Book Printed from Movable Type* [6] Miroslava Kreka popisuje počátky arabského knihtisku v Evropě. Hlavní námět článku Francise Robinsona *Technology and Religious Change: Islam and the Impact of Print* [11] je sice knihtisk v nearabské části muslimského světa, ovšem erudice tohoto autora ho opravňuje k obecným religionistickým závěrům týkajících se islámského dogmatu a nazírání na vzdělanost ve vztahu k mechanickému šíření textů.

Speciální článek pro určitou oblast představují práce Geoffreya Roppera *Arabic Printing and Publishing in England before 1820* [12] a Williama J. Watsona *İbrāhīm Müteferrika and Turkish Incunabula* [14]. Tureckými prvotisky se zabývá také mírně marxistický úvod ke katalogu *Orientálne tlače z knižnice Safveta Bega Bašagića* [10]. *Advances in Arabic Printing* [13] od Waltera Tracyho pak doplňuje některé technické aspekty a další vývoj arabské typografie.

V Praze, 9. května 2007

1 Tarš — nepovedená předehra

Tam, kde se rozšířil papír, začala být zdaleka nejdražší složkou knižní výroby opisovačova práce. V Číně sice došlo k rozvoji tisku pohyblivými dřevořezy, avšak až po 500–1000 letech (datace vynálezu papíru je nejistá [4, viz s. 419]). Blízkovýchodní opisovači racionalizovali knižní dukty a renesanční Evropa zareagovala na tuto ekonomickou situaci v podstatě okamžitě (papír se začal vyrábět v Německu až v 15. století) používáním nepohyblivých dřevořezů a posléze knihtisku. Samotný knihtisk je charakterizován třemi základními idejemi:

1. Tištění barvy z reliéfu na plochu
2. Možnost rozložit sazbu na litery, jinak je uspořádat a znovu použít
3. Sériová výroba liter pomocí matic

Zatímco první myšlenka je v podstatě intuitivní a využívaly ji už starověké civilizace, rozmetání sazby je známo až z Číny 11. století [5, s. 59] a dalšímu rozvoji zabránil charakter čínského znakového systému. Třetí jmenovaná myšlenka byla poprvé použita až Gutenbergem. Pro výrobu knihtisku je nutné dosáhnout určitého stupně technické vyspělosti, avšak rané tisky dávají na odív spíše řemeslnou preciznost než přístup k nejnovějším technologiím a vzhledem ke schopnostem

středověké blízkovýchodní metalurgie vyvstává otázka, jak to, že právě zde nedošlo k tomuto významnému objevu.

Osud, k jakému byl předurčen každý typografický pokus v islámském středověku, nám přibližuje historie *tarše*, blízkovýchodního blokového tisku. Až na dvě výjimky, a to ještě nepříliš jasné, nedochovaly se nám o něm informace ze soudobých textů, a tak, kdyby nepřežilo do dnešních dnů několik samotných výtisků, které v roce 1894 identifikoval Josef Karabacek, nebyli bychom vůbec o existenci *tarše* věděli [2, viz s. 427]. Asi 50 exemplářů se našlo v Egyptě v archeologickém kontextu 10.–11. století, ostatní jsou neznámé provenience², avšak tento druh tisku byl zřejmě rozšířen i v Íránu, jak můžeme soudit z již zmiňovaných písemných pramenů; tamtéž také nalezneme zmínku, že *tarš* byl doménou negramotné chudiny, jíž byly tisky podstrkovány jako ručně psané amulety, pravděpodobně srolované a uzavřené do kovového válce. Toto použití determinuje i obsah jejich textů, jedná se o části Koránu, *ʿasmā ʿl-ḥusnā* a jiné zbožné nápisy [2].

Důvodů, proč byl *tarš* rozšířen pouze mezi chudinou, je několik. Jedním z nich je i jeho estetická kvalita, vázaná na jeho způsob výroby. Nedochovaly se sice bohužel žádné tiskařské štočky, avšak rozbor jednotlivých tisků nám použitou technologií prozradí [2, s. 432–433]. Hrubé bílé linie na černém podkladě byly zřejmě tištěny dřevořezem. Tenké černé linie na bílém podkladě však vznikaly tak, že tiskař nejprve mělce vyryl text na hliněnou destičku, vysušil ji na slunci nebo vypálil a polil ji roztaveným kovem. Opotřebované formy byly zřejmě přetavovány na jiné. Tato technologie umožňuje kaligrafovi psát přímo a v pozitivu, na rozdíl od praxe dřevořezů a pozdější litografie, kdy písař napřed napsal text na tenký papír, ten se nalepil lícem na dřevo a řezbář pak odsekal prosvítající bílá místa, navíc si tisk mohl uchovat dynamiku rukopisných duktů, která je použitím pohyblivých typů nenávratně ztracena. Avšak estetické kvality, jež si nárokuje arabské písmo, nespočívají jen v přizpůsobování tvarů písmen jejich kontextu, ale také dogmaticky daným proporcím, vztahům mezi velikostí písmene a šířkou čáry [1, s. 34–35], a právě těmito kritériím je velmi obtížné dostát při rytí hůlkou do hlíny. To je ovšem ve vztahu k přijetí elitami značná nevýhoda oproti evropskému knihtisku, jehož hladká sazba už od Gutenbergovy čtyřicetivouřádkové Bible převyšovala požadavky kladené na kaligrafii, totiž jednotnou podobu písmen, přesné zarovnání pravého okraje a jednolitou šedost stránky.

Avšak nebyly to estetické nedostatky, co bránilo *tarši*, aby opustil repertoár potulných podvodníků a usídlil se mezi městskými a intelektuálními vrstvami. Vzhledem k decentralizaci Blízkého východu po rozpadu *ʿAbbāsovské říše* nemůžeme ani očekávat nějaký organizovaný odpor profesionálních opisovačů. Skutečný důvod odmítnutí *tarše* je třeba hledat v nekompatibilitě samotné ideje mechanického šíření textů s islámem a školským systémem. Ve fundamentu sice žádný přímý příkaz nenajdeme, avšak vyplývá ze statutu Koránu jako autentického Božího slova³, spásného rozlišení a milosti Boží. Tato úcta se přenáší i na arabský jazyk, jakožto médium zjevení a arabské písmo, *coby dar* Boží, jak je

²Tato lokace je zřejmě dána vhodností egyptského podnebí pro zachování papíru.

³Vždyť na každý *muṣḥaf* Koránu se vztahuje *ṭahāra*.

zmíněno v Koránu, 96:4⁴. Evropská kniha prošla desakralizací podle Le Goffa [8, s. 324–326] už ve 12. století, kdy se začínalo prosazovat pojetí univerzit, tedy kniha jako nástroj, zatímco kláštery ji předtím chápaly spíše jako klenot, podobný svatým ostatkům. Sekulární i náboženská inteligence byla zase v zajetí úcty k autoritám. Na rozdíl od evropského scholastického středověku, který kladl důraz na text a na výklad jeho kanonické podoby, islámští učenci chápali text pouze jako nedostatečný odlesk přítomnosti samotného autora. Toto pojetí nám přiblíží způsob, jakým se šířily knihy na tehdejších madrasách. Učitel je diktoval a vysvětloval, žáci je buď na místě memorovali, nebo zapisovali. Posléze každý žák přečetl učiteli svůj zápis a odpověděl na doplňující otázky, mající za úkol zjistit, jestli zapsanému porozuměl. Když byl s jeho výkonem spokojen, dostal od něj žák osvědčení zvané *igāza*, kde se psalo, že danou knihu zná a že má právo ji přednášet. Každý opis knihy tak měl svou sílu jdoucí až k autorovi, řetěz, který se týkal nejen grafické podoby, ale i způsobu čtení a smyslu díla. Stejně jako tomu bylo u isnādů *ḥadīṭū*, rozvinula středověká věda kritiku těchto řetězů podle spolehlivosti jednotlivých článků [11, viz s. 235–240]. Můžeme předpokládat, že tento postup byl dán nejen nejednoznačností arabského grafického systému a preferencí mluveného jazyka, ale také myšlenkou, že osobním kontaktem s učitelem získá žák i něco, co sám text nemůže zachovat.

Touha po získání takovýchto vědomostí vyvrcholila v praxi *sūfij*ských *ṭarīq*. A právě rozvoj islámské mystiky a její masové rozšíření do nižších vrstev po mongolském vpádu zřejmě ukončilo existenci *ṭarše*. Výroba amuletů byla totiž doménou zejména potulných *sūfijů* [2, 438], kteří ovšem chápali tuto činnost jako rituál, součást náboženské praxe, a i kdybychom předpokládali, že se v jejich řadách našli podvodníci, nemohli by si dovolit používat tisk, neboť by se tak zcela zdiskreditovali.

Snad i reminiscence na *ṭarš*, který byl považován za podvod, mohla dopomoci k tomu, že se mongolské papírové peníze čau jevily jako nedůvěryhodné. Tyto peníze, které obsahovaly arabské i čínské znaky [1, s.64], jsou vlastně jediný doložený pokus zavést na Blízkém východě tisk na oficiální úrovni až do 18. století.

2 Knihtisk v Evropě a ohlasy na něj na Blízkém východě

Xylografie, deskotisk, se v Evropě používala už před rozšířením papíru k reprodukci obrázků na látku. Nejstarším dochovaným štočkem je tzv. Le Bois Protat ze sedmdesátých let 14. století, nejstarší dochovanou papírovou xylografikou o jednom listu je bruselská Madona z roku 1418 [5, s. 52]. V polovině 15. století byly vydávány celé blokované knihy, většinou bohatě ilustrované náboženské texty. Tato „Biblia pauperum“, jak už dobový název napovídá, byla doménou nižších společenských vrstev, ovšem na rozdíl od *ṭarše* nebyla určena negramotným. Naopak, oblíbené byly tzv. Donaty, tištěné školní učebnice latiny [5, s. 53–56].

⁴إِفْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمِ الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ (٩٦:٥-٤)

Vrcholné období blokových knih nastává v třetí čtvrtině 15. století a ty tak vlastně konkurují nově vzniklému knihtisku. Jeho vynálezce Johannes Gensfleisch řečený Gutenberg z mohučské patricijské rodiny vnímal své první štrasburské pokusy (přibližně od roku 1438) zřejmě jako nebezpečné, neboť při vydání svého prvního typografického díla z roku 1444, populárních Sybilina proroctví o posledním soudu, zůstal v anonymitě. Dalším důvodem utajení jeho vynálezu byla však také zřejmě snaha o uchování monopolu. Po návratu do Mohuče před rokem 1448 zasvětil svůj čas monstróznímu projektu, vydání dvousvazkové latinské Bible o 1282 fóliových stranách v nákladu 185 výtisků, z toho 35 na pergamenu. Toto odvážné rozhodnutí určilo místo knihtisku v životě evropských elit, neboť dílo, které se zrodilo na konci Gutenbergova tříletého snažení, překonávalo v očích bibliofilů výtvary tehdejších skriptorií. Aby tento smělý plán mohl mistr uskutečnit, vzal si jako společníka bohatého měšťana Johanesse Fusta, který ho ovšem požádal o splacení dluhu těsně před ukončením práce a získal tak jeho dílnu. Během soudního líčení byla technologie vyzrazena a šířila se pomalu do dalších německých měst, tento proces pak urychlil v roce 1462 vpád vojsk Adolfa z Nassau do Mohuče a její vyrabování a vypálení po tom, co se arcibiskup a mohučský kufířt Dieter z Isenburgu rozhodl bránit papežskému rozhodnutí, které ho zbavovalo jeho úřadu a určovalo za jeho nástupce právě Adolfa z Nassau. Z vypleněného města totiž odešli tiskařští učedníci a zakládali dílny černého řemesla po celé Evropě [5, viz s. 58–60].

V této souvislosti je třeba připomenout rok 1467, kdy Konrad Sweynheym a Arnold Pannartz, první tiskaři v Itálii, přesídlili z kláštera Santa Scolastica v Subiacu do Říma a přijali první zakázky papežské kurie Pavla II. [5, s. 62, 69]. Od této chvíle bylo jasné, že nejen centra světské moci, ale i katolická církev přijala knihtisk do svého propagačního arzenálu. Jak je vidět na příkladu Subiackého kláštera, i tyto instituce přijímaly nový vynález a osazenstvo skriptorií mohlo spíše vítat příležitosti, které jim nabídl. Luxusní tituly byly navíc stále ručně dozdobovány a vazba zůstávala prestižní součástí každého výtisku.

Ve chvíli, kdy nejednotnost Evropy přispívala k rozvoji knihtisku a knihtisk tuto náboženskou i politickou rozhádanost ještě posiloval, právě církve se snažily využít jeho výhod a zintenzivnit s jeho pomocí misijní činnost. Je příznačné, že první moskevskou oficínu mělo pod patronátem pravoslaví (až v roce 1564, díky podmínkám vytvořeným pragmatickou politikou Ivana IV. Hrozného [5, s. 91]).

Do Istanbulu přinesly první lis náboženské menšiny, Francis Robinson [11, s. 233] uvádí, že první židovské tiskárny vznikly už roku 1493 po přijetí uprchlíků ze ztracené Andalusie, následovali je Arméni, Řekové a jiné křesťanské denominace. Žádná ovšem netiskla arabskými typy, arabské knihy byly sázeny hebrejskými literami nebo syrským písmem, jež tradičně používali levantští křesťané, turecké řeckokatolické texty pak abecedou. Platil totiž výnos Bayezída II. z roku 1485, který používání arabských typů zakazoval pod hrozbou trestu smrti [9, s. 235]. Nedochovaly se zprávy o tom, co vlastně sultána vedlo k tomuto rozhodnutí, tyto důvody můžeme jen odhadovat. Ideologická základna tohoto zákazu spočívala (jak bylo popsáno v kapitole 1) v islámském pohledu na arabské písmo, autority a šíření informace. Dalším argumentem pak mohla být nechuť k přijímání alochtonních vynálezů jakožto *bid'ya*. Přestože osmanští vládcové, zvláště

v době expanze, se nám jeví jako autentičtí bojovníci za sunnitský islám, je nutné přiznat, že tyto myšlenky samy o sobě k zákazu nemohly vést. Vždyť knihy v té době už produkovali profesionální opisovači a strategickým cizáckým novotám, jako třeba střelnému prachu, se vládnoucí vrstvy nebránily. Také nemůžeme předpokládat, že by rozhodnutí sultána bylo ovlivněno nechutí k ničení středních forem arabského písma, nehledě k tomu, že první arabské pohyblivé typy v Evropě se datují až o půl století později. Že by se na knihtisk přesunulo stigma podvodného řaše je zase nesmyslné vzhledem k časové, geografické, a hlavně společenské propasti, která ho od sultána Bayezīda dělila. Očekáváme tedy spíše nátlak ze strany skupin, kterým by rozšíření knihtisku uškodilo. Vedle *ulamā*, kteří nemohli využít jeho výhod z doktrinních důvodů a mohli se tak obávat, že se stane nástrojem propagace heretických a jiných nebezpečných myšlenek, opozici zřejmě tvořili i písaři. Na rozdíl od evropských skriptorií v Osmanské říši se z tohoto stavu rekrutoval úřednický aparát, hybná, ale také brzdicí síla impéria. Také náboženské menšiny mohly cítit strategickou výhodu ze svého monopolního postavení pro tisk misijní a vůbec náboženské literatury, což znamená, zvláště v pozdějších letech, že se mohly snažit uplatňovat svůj vliv v neprospěch takovéto modernizace.

Není tedy divu, že Selim I. tento zákaz v roce 1515 obnovil [7, s. 795].

3 Arabské začátky v Evropě (do konce 16. stol.)

Právě arabští křesťané byli předpokládaným cílem první knihy tištěné arabskými pohyblivými typy v dějinách. Jedná se o *Kitāb salāti 's-sawā'i* [6, s. 203], kterou na útraty papeže Julia II. v roce 1515 vytiskl známý benátský tiskař Gregorio di Gregorii. Překladatel modliteb je sice neznámý, avšak kniha obsahuje žalmy přeložené melchitským biskupem z 11. století *ʿAbdallāhem ibn al-Faḍl*, což ukazuje, že byla určena zřejmě pro tuto denominaci v Levantě. Text tedy neměl misionářskou povahu, a hlavním účelem této publikace byla spíše snaha naplnit ujednání 5. Lateránského koncilu, tedy sjednocení východní a západní liturgie [6, s. 207]. Použitý font zřejmě navrhl Francisco Griffó [1, s. 45], který měl na Gregoriuv tiskařský dům profesní vazby. Začala zde řada prominentních písmoljčů, kteří i v pozdějších dobách formovali tvary arabských typů. Griffó, spolupracovník slavného humanistického tiskaře Alda Manutia a společně s Nicolasem Jensonem tvůrce humanistické antikvy (tedy vlastně latinky dnešních dnů [5, s. 65]), odvodil arabské tvary pozitivně, tedy stejně jako před časem Gutenberg, okopírováním současných duktů. O tom svědčí i drobné horizontální linky nad *šīnem* a *ʿaynem*, které v tehdejších rukopisech odlišovaly tato písmena od *šīnu* a *ḡaynu*. Také bordura s rostlinnou výzdobou a forma kolofónu ukazuje na znalost arabské knižní výroby [6, s. 208]. Navzdory slavnému tvůrci jeví se font jako řemeslně nezvládnutý a esteticky neschopný konkurovat ruční tvorbě a je příznačné, že už od počátku dominuje snaha prosadit techniku evropské typografie, kdy se uplatňuje jedná forma pro poziční variantu písmene a grafický kontext je chápán jako příležitost uplatnit ligatury. Přizpůsobování tvarů písmen jejich okolí pomocí ligatur je myšlenka, se kterou pracoval už Gu-

tenberg, jehož dvaachtyřicetirádková Bible se může pochlubit tři sta charaktery — ligaturami, alternativními formami, písmeny s diakritikou a zkratkami [1, s. 147]. Nemáme zprávy o tom, že by tento Griffův font byl použit v nějaké pozdější publikaci, a tak je otázka, zda měl vůbec nějaký vliv na pozdější evropský vývoj.

Jak je vidět, katolická církev arabský tisk podporovala a i později, když se misie do „pohanských zemí“ stala jedním z bitevních polí mezi ní a protestantstvím i mezi jednotlivými protestantskými církvemi navzájem, nebyl důvod klást arabské typografii do cesty žádné překážky. Hlavní brzdou sílu můžeme vidět v cechovním systému a monopolizaci ve městech. Roku 1489 vydalo benátské Collegio privilegium, které zaručovalo měšťanu jménem Democrito Terracina patent na tištění knih v „ezoterických“ jazycích — „arabštině, magribštině, syrštině, arménštině, abyssinštině a barbarských jazycích“ a to na celých 25 let. Když roku 1513 Terracina zemřel, aniž by vydal jedinou knihu, prodloužili si tato práva o dalších 25 let jeho synovci Lelio a Paolo Massimové [6, viz s. 208–209]. Vzhledem k tomu, že ani oni svého práva nevyužili, mohlo by se zdát, že tento zákaz ve městě, které tehdy představovalo špičku jak v typografii, tak v obchodě s východním Středomořím, by pro arabský tisk mohl mít katastrofální následky. Avšak je zřejmé, že mnohé benátské oficíny obcházel toto nařízení tím, že jako místa vydání uváděly falešné lokace, popřípadě postupovaly stejně jako Alessandro Paganini, jehož Korán vytištěný v Benátkách zřejmě někdy před rokem 1530 nese dataci 1538 [1, s. 46], [7, s. 795].

Zastavme se ještě u tohoto případu, neboť nádherně ukazuje dobrodružného ducha italské renesance; vidíme měšťana, podnikatele, riskujícího zisk a ochotného odvrhnout ideologické zábrany, vždyť tisk a prodej „pohanské“ Knihy vyžaduje popření vlastního fundamentu křesťanství. Dokážeme si představit, že tato úmorná práce nemohla skončit jinak, než finančním fiaskem, neboť Paganiniho Korán byl primárně určen pro vývoz — doktrinární stránku muslimského pohledu na tuto záležitost již známe, o přijetí tohoto díla z pohledu estetických kvalit se můžeme jen dohadovat, neboť jediný, nedávno nalezený exemplář před světem ukrývájí zdi knihovny františkánského kláštera San Michele in Isola v Benátkách [1, tamtéž]. To nám také zabraňuje ocenit příspěvek tohoto podnikavého tiskaře pro historii arabské typografie. Zřejmě však jeho arabské fonty vešly ve všeobecnou známost (v rámci tiskařské komunity), neboť když se roku 1539 Guillaume Postel rozhodl vydat v Paříži knihu *Grammatica Arabica*, pokusil se tyto typy pro svou práci získat [7, s. 796]. Když se mu to nezdařilo, použil raději techniku dřevořezu, ovšem ne zrovna šťastným způsobem, takže arabské znaky jsou téměř nečitelné.

Mohli bychom předpokládat, že zde převeze hlavní roli v produkci evropských arabských knih věda. Skutečně vzrůstal zájem o arabskou filologii, často spojený s touhou po nalezení východního vědění, vždyť renesance se nevyznačovala pouze racionalitou, byla jí vlastní také snaha ovládnout magii a s ní spojenou astrologii, astronomii a alchymii. Nejen v těchto oborech figurovali arabští klasikové jako autority, také raně novověké lékařství bylo částečně založeno na textech arabských autorů. Avšak technická inteligence dávala přednost latinským překladům a humanitní studia nebyla tehdy na takové úrovni, aby

mohla konkurovat velkému objemu propagačních knih vydávaných katolickou církví. A tak i nadále zůstává arabský knihtisk doménou papežského stolce a v jeho područí se mu dostává největšího vývoje.

Roku 1564 se z pověření Pia IV. zrodila slavná jezuitská Tipografia del Collegio Romano, pro kterou stvořil kněz Giambattista Eliano esteticky kvalitní font, který čistotou forem předčil tehdejší celoevropskou produkci [1, s. 46]. Když se po patnácti letech opotřebovaly, rozhodl se kardinál Santoro (za Řehoře XII.), že pro tvorbu nových typů najmou Roberta Granjona. Tento slavný pařížský písmolijec, který je známý spíše díky spolupráci s velkým lyonským humanistickým tiskařem a nakladatelem Joanem de Tournes [5, s. 83]⁵, se nejprve nechal inspirovat Elianovým stylem, ale už v roce 1583 odlil vlastní nadpisové formy, zcela originální a esteticky spřízněné s jeho vlastní italikou [1, s. 47]. Jeho tvorba nadlouho určovala směr arabské typografie a ještě ke konci 18. století, když se Kateřina Veliká rozhodla, že svou zahraniční politiku podpoří vytištěním Koránu, byla použita přímá imitace právě Granjonova fontu [1, s. 61].

Prestiž jeho typů spočívala jednak v jejich do té doby nebývalých estetických kvalitách a řemeslné dokonalosti, jednak v tom, že je používala slavná Stamperia Medicea (od roku 1584), prominentní tiskárna papeže Řehoře XIII. financovaná kardinálem Ferdinandem di Medici. Středně velký font byl následován v roce 1585 velkým, tzv. Arabica Grande, o kterém píše Huda AbiFarès [1, s. 48], že se v něm „harmonicky snoubí čistota a elegance“. Násladující rok pak spatřila světlo světa jeho nejslavnější Arabica Piccolina.

Po Granjonově smrti (1589) vyprodukovala Stamperia Medicea 1500 výtisků arabské Bible a o rok později 3500 výtisků její dvojjazyčné arabsko-latinské edice. Jako základní font byla použita Arabica Piccolina, pro nadpisy Arabica Grande [1, s. 48]. Stejnou kombinaci uplatňoval také sazeč, typograf a filolog Giacomo Luna, když v tomto nakladatelství připravoval tisk arabské gramatiky, zeměpisných, metafyzických a lékařských ibn Sínových pojednání a arabských překladů Eukleidovy Geometrie. Společně s Lunou, vlastně *Yaḡūbem ibn Hīlāl*, přicházela na scénu řada arabských odborníků, kteří byli vyškoleni Maronitskou kolejí, založenou v roce 1584 v Římě a kteří posléze stáli za grafickou i jazykovou správou mnoha evropských arabských tisků [1, s. 49].

4 Rozkvět arabského knihtisku v Evropě

Na konci 16. století začal pracovat arabský knihtisk na leydenské univerzitě, což předznamenávalo vývoj ve století sedmnáctém. Prvním typografem se stal Jodocus Hondius, který pro tiskaře Francisca Raphelengia (protestant, antwerpský exulant z roku 1585) vytvořil zdařilou napodobeninu Granjonových fontů [1, s. 49]. Díky intelektuálně plodnému prostředí tolerantního Nizozemí, které navíc udržovalo obchodní i diplomatické styky s mnoha zeměmi včetně Maroka, vzkvétala leydenská arabistika pod vedením Josepha Justa Scaligera, žáka již zmiňovaného Guillaume Postela, a tak se světová filologie dočkala mohutné

⁵S jehož dcerou se později oženil.

publikace *Thesaurus Arabicus* (1593–1595) [1, s. 50]. V následujících letech vytvářely arabské typy univerzitní tiskárny po celé Evropě, což bylo dáno jednak celkovým vzestupem vzdělanosti, ale také novými hospodářskými a politickými kontakty s Osmanskou říší, ergo i s arabským kulturním prostředím. Navíc až do Třicetileté války a osvícenství vládla obecná představa o existenci blíže nespecifikovaného východního tajemství ukrytého v arabské literatuře, což motivovalo k jejímu studiu nejen alchymisty a astrology, ale i mnoho seriózních vědců.

Leyden si udržoval pozici centra arabské filologie, neboť poté, co Scaligera vystřídal Thomas Erpenius, byla vydána latinsko-arabská *Grammatica Arabica* a posléze druhá gramatika *Rudimenta Arabica*. Tento velký arabista, který se sám účastnil tisku svých děl a vytvořil vlastní typy, započal i lexikografickou práci vydáním arabských přísloví s latinským překladem [1, s. 54].

Výrazný lexikografický počín zaznamenal až po Erpeniově smrti (rok 1629) jeho nástupce Jacques Golius se svým téměř třítisícstránkovým Arabsko-latinským slovníkem (1653). Jacquesův bratr Pieter Golius působil na karmelitánské misi v Ĥalabu, zajišťoval kontakt s arabským světem, distribuoval evropské knihy levantským křesťanům a překládal⁶; toto vrcholné období však skončilo po Jacquesově smrti v roce 1667.

Také v Německu inspirovala vznik arabské tiskárny věda. Vedoucí osobností zde byl Peter Kirsten, který kolem roku 1610 vydal třídílné *Grammatices Arabicae*, přičemž použil vlastních fontů založených na Granjonově práci, se kterou se seznámil při studiu ibn Sínových medicínských traktátů edice *Stamperia Medicea* [1, s. 51].

Německá orientální studia byla přerušena Třicetiletou válkou, a tak další knihou je až Hackspanova učebnice arabštiny *Muhammadun, Fides et Leges Mohamdis*, kterou v roce 1646 vytiskla speciálními fonty, stylově odlišnými od tehdejší produkce, univerzitní tiskárna v Aldorfu [1, s. 52].

Leydenské typy zjevně inspirovaly typografickou úpravu druhého vydání *Koránu* v dějinách (1694), za kterým stál hamburský vydavatel Hincklemann a tiskaři Gottfried Schultze a Benjamin Schiller [1, s. 52]. Byl zřejmě určen pro domácí trh, což ukazuje na tolerantní charakter tehdejších protestantských severoněmeckých měst.

Výborné ideologické i ekonomické podmínky by býval mohl mít arabský knihtisk v Anglii, ovšem kvůli tomu, že zájem Britského impéria i obchodních svazů se v té době soustředil na jiné části světa, začal Oxford University Press experimentovat s leydenskými typy až ve třicátých letech a kvůli občanské válce mohly první knihy vznikat až v letech padesátých [12, s. 15]. Nejdůležitější a nejnáročnější byla latinsko-arabsko-hebrejsko-syrsko-chaldejsko-řecko-samaritánsko-etioopsko-perská *Biblia Sacra Polyglotta*, kterou (zřejmě jako reakci na podobnou, ovšem katolickou francouzskou publikaci⁷) vydal mezi lety

⁶Mimo jiné i Komenského dílo *Janua Linguarum Reserata*, viz s. 337, Blekastad, M: *Comenius. Versuch eines Umrisses von Leben, Werk und Schicksal des Jan Amos Komenský*. Praha, 1970.

⁷Desetisvazková mnohojazyčná Bible byla životním dílem francouzského diplomata Françoise Savary de Brèves (bude o něm ještě řeč), který práci započal po roce 1605 v Itálii, pokračoval v ní ve Francii, ovšem kvůli politickým událostem ji nedokončil ani do své smrti

1653 a 1657 Brian Walton ve spolupráci s Edwardem Peacockem a královským typografem Thomasem Roycroftem [12, s. 18]. Jako dopněk k tomuto monumentálnímu dílu pak Edmund Castel vydal *Lexicon Heptagloton*, který měl stejný formát i typy.

Roku 1606, po patnáctileté diplomatické misi v Istanbulu, se Savary de Brèves vrátil do Evropy a pokusil se (1613) založit orientální tiskárnu Tipografia Savariana v Římě [1, viz 54, 56] [7, s. 799]. Tam se seznámil s italskou tradicí a dvěma maronitskými pátery Gabrielem Sionitem (*Ġibrāʾil aš-Šahyūnī*) a Jeanem Hesronitem a typografem jménem Stefano Paolino, který se později přejmenoval na Etiena Paulina a pracoval, stejně jako mnoho jiných italských tiskařů, na katolických propagačních materiálech.

Když ho roku 1614 povolala regentka Marie Medicejská do Francie, zřídil na vlastní náklady oficínu na pařížské *College de Lombards*. Tato *Imprimerie des Langues Orientales* byla (po prohlášení Ludvíka XIII. v roce 1614 za dospělého) vržena do víru politických událostí, takže roku 1616 se vrátil do Říma Etienne Paulin a připojil se k tiskárně Maronitské koleje, v roce 1619 byla oficína zrušena a oba maronitští kněží odešli do Itálie i s orientálními fonty [1, s. 56].

Poté, co roku 1617 zkrachovala *Stamperia Medicea*⁸, zůstala Maronitská kolej jediným domem vydávajícím arabské tituly v Itálii, ale již v roce 1622 začala tisknout společnost *Congregazione de Propaganda Fide* užívající vlastní fonty a roku 1627 *Stamperia Della Propaganda* spojená s prací Etienne Paulina [1, s. 55]. Jmenované tiskárny produkovaly nejen katolickou literaturu, ale také tituly s filologickou tematikou, což zřejmě souviselo s tím, že arabský knihtisk se neetabloval na žádné z italských univerzit. Je příznačné, že katolické země se orientovaly spíše na náboženskou propagaci, neboť se vlivná a bohatá církev cítila ohrožena nejen (tehdy už spíše chimérickým) muslimským nebezpečím, ale také protestantskými silami. Konkurenční boj rozhodně prospíval rozvoji tisku a zvyšoval vydavatelské ambice, jak ukazuje příklad britské vícejazyčné Bible, nebo třeba to, že na hamburský Korán reagoval kardinál Georgio Barbarigo financováním latinsko-arabského Koránu [1, s. 55], opatřeného latinskou katolickou kritikou každé sūry, který byl vytištěn františkánskou oficínou v Padově už v roce 1698.

5 Arabské prvotisky v islámských zemích

Jak již bylo řečeno, tiskárny náboženských menšin, které používaly nearabská písma, nebyly na Blízkém východě ničím neobvyklým. Tyto menšiny také tvořily trh i pro dovoz arabských tisků, ať již pokoutný nebo oficiální. Už v roce 1588 dostali Branton a Orazio Bandiniové od Murāda III. *firmān* [7, s. 799], který jim dovozoval dovoz tištěných knih. Využili ho k dovozu Eukleidovy *Kitāb tahrīr ʿusūl li-ʿUqlīdis* ze *Stamperie Medicea*, což ukazuje, že obecný názor byl

roku 1627, v jeho záměru však z pověření Ludvíka XIII. pokračoval Antoin Vitre. Poslední svazek spatřil světlo světa roku 1645 [1, s. 56].

⁸Důvodem bylo, že ředitel Raimondi nebyl schopen efektivně distribuovat její produkci [7, s. 795].

k arabskému tisku daleko smířlivější, než by si přáli islámští duchovní nebo kaligrafové.

Již zmiňovaný François Savary de Brèves, když coby ambasador u Vysoké Porty vyjednával kapitulace (*imtiyāzāt*) mezi sultánem Aḥmedem I. a Jindřichem IV., neopomněl do nich zahrnout i vlastní obchodní a tiskařské ambice[7, tamtéž].

Koncem 17. století byla tedy půda pro přijetí arabského knihtisku na Blízkém východě připravena a zvláště pro náboženské menšiny byl sultánský zákaz to jediné, co bránilo v naplnění jejich typografických záměrů.

Je zvláštní, že první arabská kniha tištěná v Evropě stojí i u zrodu arabského knihtisku v arabských zemích. Kniha hodinek se dočkala 2. vydání v roce 1702 a aby byla reminiscence dokonalá, v červeno-černém vydání bylo použito typů evokujících edici z roku 1514. Vzhledem k tomu, že vztah římskokatolické a řecké ortodoxní církve se za dvě stě let změnil, nesměřoval objednávkou ḥalabský patriarcha Athanasius III. Dabbās do Říma, ale do Bukurešti, kde odlil vlastní fonty a vytvořil dvojjazyčnou arabskořeckou sazbu Anthime Ivir[1, s. 60, 65].

Když se patriarcha Dabbās vracel s nákladem této publikace, rozhodl se pro zřízení arabské officíny v Ḥalabu. První knihou vytištěnou arabským písmem na Blízkém východě se staly žalmy, *Kitābu 'z-zabūri 'š-šarīfu*, přeložené *'Abdallāhem ibn al-Fadlem*. Vytvořil ji typograf *'Abdallāh az-Zāḥir*. Od roku 1706 do roku 1711, kdy byl zrušen, vyprodukoval tento knihtisk několik náboženských titulů[1, s. 66]. Na začátku 18. století někteří členové ortodoxní melchitské církve pod vlivem jezuitských misionářů konvertovali ke katolictví a přesídlili do Libanonu, mezi nimi i *'Abdallāh az-Zāḥir*, takže mohl vést tiskárnu, která vznikla v roce 1733 v Šuwayru při katolickém Konventu svatého Jana Křtitele a která vydávala křesťanskou literaturu až do 20. století. Příklad této tiskárny následovala officína při svatém Jiří, která byla založena v Bejrútu roku 1751 [1, s. 67]. Z této tradice pak mohla čerpat i slavná libanonská Imprimerie Catholique (od roku 1848).

Musíme ovšem přiznat, že ḥalabská officína měla spíše marginální význam ve srovnání s událostmi v druhé polovině 20. let v Istanbulu. Roku 1726 totiž sultán Aḥmet III. na popud İbrāhīma Müteferriķy, transylvánského konvertitiy, a jeho ochránce, vezíra Damāda İbrāhīma Paši⁹, zrušil zákaz tisku arabskými typy[7, tamtéž]. Jako obranu proti náboženské opozici nechal vezír vydat fatwu od šeyḥülislāma (*šayḥu 'l-islāma*), přesto se sultánův *firmān* vztahoval pouze na sekulární publikace. Podrobný popis Müteferriķovy práce i podíl Sa'ida Çeleci Efendiho je přehledně popsán v *Encyclopaedii of Islam* [7, s. 799–802], v článku *Ibrāhīm Müteferriķa and Turkish Incunabula* [14] a v úvodu ke katalogu *Orientalne tlače z knižnice Safveta Bega Bašagića* [10, s. III — LXIV], nebudeme se jim tedy příliš zabývat. Pro nás je důležité, že evropští tiskaři byli sice překvapeni kvalitou Müteferriķových prvotisků a hlavně jeho vlastních, na evropské tradici nezávislých fontů[1, s. 67], ovšem až do devadesátých let bylo knihtisku

⁹Nabídka tisku (*Vesilet at-tiba'*) obsahovala argumenty jako například dostupnost sultánských příkazů masám i vládčům, nemožnost zničit jednou vytištěné dílo a užitečnost pro islám. Neopomněl však také dodat kritiku evropských typografů a slíbil napravit estetické nedostatky[1, s. 66] [7, s. 799].

využíváno spíše extenzivně a (až na výjimky) pro publikace v turečtině (charakteristické pro toto období byly malé náklady a nízký počet titulů, tento stav se nezlepšoval ani se změnami na trůnu). Teprve roku 1795, za vlády Selima III., byla zřízena druhá officína při akademii Artilerie v Hasköy, která pracovala s vysoce oceňovanými fonty písmolijce Ohanis Mühendisoglu [1, s. 67], podobně jako první Istanbulské pokusy se spíše soustředila na vojenskou, historiografickou a filologickou literaturu v osmanštině.

Tisk arabských titulů v Evropě se nezastavil, právě naopak, během 2. poloviny 18. století se produkce zdvojnásobila [1, viz s. 60]. Ovšem až na výjimky západní fonty kopírovaly staré vzory, a tak by dějiny arabské typografie v Evropě připomínaly spíše soupis filologických publikací (zájem o arabskou vědu upadal)¹⁰. Evropané ovlivňovali blízkovýchodní typy zejména díky koloniálnímu vlivu a distribucí misijních publikací.

6 Další osudy blízkovýchodního knihtisku

Sledovali jsme dva hlavní proudy arabského knihtisku na Blízkém východě. První představoval snahu náboženských menšin levně šířit především propagační literaturu, ale i obecně kulturně hodnotná díla ve vlastních řadách. Druhý, oficiální proud vznikl jako výsledek vojenských modernizačních záměrů osmanského státu. Nejdůležitější motivací mu byla produkce učebnic v osmanštině, perštině i arabštině pro armádní školy, ovšem vzniklé publikace si našly cestu i do knihoven nevojenských elit¹¹.

V roce 1798 se k těmto dvěma na sobě nezávislým směrům přidal proud třetí — kolonialistický, když Napoleon Bonaparte zavedl officínu v Egyptě. Použité fonty byly stejné, jakými tiskl Savary de Brèves, tedy geneticky spřízněné s Granjonovými a s italskou tradicí. Tuto Imprimerie de l'Armée Orientale vedl Jean — Joseph Marcel. Kromě malého slovníčku a sbírky bajek ovšem tiskla hlavně vojenskou propagandu a úřední oznámení [1, s. 62]. V roce 1802 (po stažení francouzské armády) sice ukončila činnost, ovšem podobné francouzské tiskárny vznikaly např. i v Alžírsku po roce 1832 [7, s. 798]. Obdobnou motivaci měl i britský misionářský knihtisk založený v roce 1822 na Maltě [1, s. 68], stejně si počínali američtí misionáři v Bejrútu od roku 1836 [1, s. 69].

Ukázalo se, že největší vliv měl proud druhý, tedy snaha některých vládců o modernizaci, spojený s ekonomickou neudržitelností statu quo. Vnucování kolonizátory a používání náboženskými menšinami knihtisk spíše diskreditovalo, teprve posvěcení oficiálními místy mu dodalo potřebnou legitimitu v očích muslimů.

Zbudování tiskařského lisu v *Bulāqu* v roce 1821 [3, s. 92] nebylo jen jedním z mnoha reformátorských počínů *Muḥammada 'Alīho*, znamenalo skutečný

¹⁰Ke konci století byl sice znatelný návrat k arabským vzorům, např. roku 1791 Východoindická společnost zaměstnala Williama Martina a Williama Bulmera, kteří vytvořili nový font, jenž odvodili od rukopisného *nashu* [1, s. 62]. Ovšem invence při tvorbě vlastních typů spíše stagnovala.

¹¹Např. i do Bašagičovy bibliotéky [10, viz s. XV].

impuls, který odstartoval masové šíření knihtisku po celém Blízkém východě a všechny procesy s ním spojené¹². Původní oficiální *al-Maṭḡabat al-ʿamīriyya*¹³ vydávala spíše turecké publikace (včetně novin), ovšem inspirovala vznik obrovského počtu menších tiskáren po celém Dolním i Horním Egyptě, takže došlo k neobyčejnému zvýšení i arabské produkce¹⁴ [1, viz s. 68]. Pozice Egypta, jakožto (pokud ne ekonomické, tedy alespoň kulturní) lokální velmoci Blízkého východu zvyšovala prestiž těchto tisků, a tak není divu, že tohoto příkladu následovaly i jiné soukromé osoby a organizace, což se projevovalo mimo jiné tím, že nově vzniklé oficíny často kopírovaly egyptské fonty.

Z typografického hlediska je arabský kamenotisk naprosto irelevantní, ovšem jako médium knižní publikace na Blízkém východě ho není možné opomenout. Vynalezl jej Alois Senefelder v Mnichově roku 1798 a v roce 1818 litografický proces publikoval v manuálu. Ve čtyřicátých letech 19. století přenesl Jacques Cayol [7, s. 795] tento vynález do Istanbulu a díky tomu si mohl najít cestu do mnoha dalších měst. Kamenotisk, původně zamýšlený jako technika pro knižní ilustrace, dovoluje využít služeb kaligrafa, a tím písařských duktů na nejvyšší úrovni. Díky tomu padla bariéra mezi mechanickou produkcí knih a islámskými bibliofilskými elitami, jejichž zábrany ke knihtisku měly svůj původ zejména v předsudcích k estetickým kvalitám sazby zhotovené z jednotlivých liter a jejich ligatur.

Tak si knihtisk našel cestu do všech vrstev arabské společnosti a začal hrát podobnou úlohu jako v Evropě. Nutno ovšem dodat, že toto šíření bylo dáno spíše ekonomickou nutností a v některých zemích byl uveden do provozu až v druhé polovině 19. století nebo dokonce ve století dvacátém. I poté však všeobecné nadšení patřilo spíše novým elektronickým médiím, a tak se arabský knihtisk plného využití nikdy nedočkal.

7 Závěr

Už evropští poutníci do arabských zemí v 16. století nechápali, proč se tamní knihy stále opisují ručně. Oč větší by byl jejich údiv, kdyby věděli, že tento stav bude přetrvávat až do 19. století.

Důvody, proč knihtisk nevznikl jako autochtonní blízkovýchodní vynález, můžeme hledat jednak v islámském dogmatu a sakralizaci nejen arabského jazyka, ale i písma (což zabraňovalo vydávání náboženské literatury), v nekompatibilitě tisku pohyblivými typy s estetickými kritérii kladenými na kaligrafa (to znemožňovalo edice umělecké literatury určené elitám) a také ve středověkém východním pojetí vědecké knihy, nutnosti *silsily* k autorovi a úloze učitele v procesu šíření každého díla (tedy nebylo lze tisknout ani vědecké publikace).

¹²O významu arabské *nahdy* sice je možné diskutovat, těžko ovšem můžeme zpochybnit, že tato myšlenka se zrodila kvůli moderně orientované inteligenci, která povstala díky tištěným knihám.

¹³Vedoucí osobností byli [7, s. 797] *Masābikī*, vzdělaný hlavně v Itálii, a několik evropských typografů, kteří zůstali v Egyptě od Napoleonovy invaze.

¹⁴Na tuto skutečnost měla zřejmě vliv také egyptianizace nižších stupňů státní správy a samozřejmě i celkové zvyšování gramotnosti.

Vliv těchto skutečností je možné ilustrovat osudem *tarše*, islámského blokového tisku, který se tak mohl uplatnit pouze v prostředí potulných podvodníků a negramotné chudiny, což ovšem znamenalo další stigmatizaci této technologie.

Naopak decentralizovaná střední Evropa představovala ideální místo pro rozkvět knihtisku. Prostředí neustálé konkurence a geografická i společenská mobilita obyvatelstva daná šlechtickými spory a šarvátkami rozhodně přispívaly k jeho šíření. Vědecké a náboženské pojetí knihy nebránilo tomu, aby oficiální implementovaly do svého propagačního arzenálu církve i univerzity. Naproti tomu na Blízkém východě byl tisk arabskými typy zcela paralyzován zákazem Bayezida II. roku 1485. Dříve zmiňované ideologické důvody posloužily jako argumenty skupinám, které se knihtiskem cítily ohroženy, např. islámské duchovenstvo nebo úřední aparát, ale také těm, kdo mohli ze zaostalosti muslimů na tomto poli profitovat, tedy nearabské neislámské menšiny.

A tak se arabský knihtisk paradoxně vyvíjel první dvě století své existence v Evropě (od roku 1515), kde se mu až na konzervativní systém městských privilegií nekladly do cesty žádné překážky. Vedle počátečního nadšení světských kruhů byly nejdůležitější hybnou silou zakázky papežského stolce, které se týkaly nejen propagační literatury, spojené se snahou o sjednocení kultu s východními církvemi, ale také děl filologických a jiných vědních oborů. Z popudu katolické církve zaměstnala roku 1583 pro tvorbu arabských fontů Tipografie del Collegio Romano slavného písmolijce Roberta Granjona, jehož skvělá práce ovlivňovala typografii arabského písma ještě několik století poté. Příležitostně se tohoto rozvoje účastnili i arabští odborníci, zejména absolventi nově vzniklé Maronitské koleje v Římě.

V 17. století přicházely na scénu arabské oficiální na jednotlivých univerzitách (Nizozemí, Francie, Anglie i Německo), podporované jednak barokním zájmem o ezoterické, ale i vědecké arabské spisy, novými ekonomickými a politickými vztahy s Blízkým východem a zejména konkurencí mezi katolictvím a protestantskými církvemi. Můžeme zde sledovat zajímavé vývojové linie arabských fontů a do této historie se promítají i osudy důležitých evropských osobností, jako např. diplomata Françoise Savary de Brèves nebo filologa Jacoba Golia.

Italská katolická propaganda sice stále tvořila velkou část produkce, ovšem v Evropě vzrůstala i poptávka po islámských knihách a uměleckých dílech klasické arabštiny; tento trend nadále platil i v následujících dvou stoletích, během nichž se (díky průmyslové revoluci i velmocenskému zájmu o východní země) arabská produkce v Evropě mnohonásobila, ovšem z typografického hlediska se vývoj přenesl na Blízký východ.

Tam díky dovozu knih z Evropy a změnám ve společnosti pomalu odpor proti arabskému knihtisku upadal a první, kdo se odvážil ho využít, byly křesťanské církve v Levantě (od roku 1706). Křesťanské menšiny měly s tiskem zkušenosti, neboť s jeho pomocí šířily své liturgické knihy v nearabských abecedách již od 16. století, navíc mohly bez zahanbení využít odborníků zaškolených v Evropě.

Zdlouhavá cesta k všeobecnému přijetí arabského knihtisku na Blízkém východě však začala teprve roku 1726, kdy sultán Aḥmet III. v rámci svých reforem omezil Bayezidův zákaz na islámskou literaturu. Extenzivní produkce oficiálních tiskařských lisů se však téměř sto let omezovala na učebnice pro vojenské školy,

což bylo v souladu s povahou tehdejší mocenské strategie. Teprve vlivem hlubších reforem *Muḥammada ‘Alīho* začaly masově vznikat tiskárny, které vydávaly nejen tureckou, ale i arabskou literaturu, přičemž Egypt se stal kulturním vzorem pro ostatní arabské země také v tomto ohledu, což se odráží i na genetickém srovnávání fontů.

Arabské oficíny v rukou koloniálních úřadů a misijních stanic mohly sice knihtisk v očích muslimů spíše zdiskreditovat, tvořily ovšem důležitý kanál mezi evropskou typografickou tradicí a originálními arabskými písmolijnami, které si braly za vzor spíše autentické kaligrafické dukty.

Ke smíření knihtisku s elitami však došlo až v 2. polovině 19. století, kdy bylo možné, díky nové technologii — litografii, naplnit estetické ideály kladené na rukopisnou knihu. Teprve pak mohl knihtisk proniknout skutečně do všech sfér arabské knižní tvorby.

Literatura

- [1] AbiFarès, H. S.: *Arabic Typography. A Comprehensive Sourcebook*. Saqi Books, London 2001. 263 s.
- [2] Bulliet, R. W.: *Medieval Arabic Tarsh: A Forgotten Chapter in the History of Printing*. in *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 107, No. 3. (Jul. — Sep. 1987), s. 427–438.
- [3] Gombár, E.: *Moderní dějiny islámských zemí*. Karolinum, Praha 1999. 427 s.
- [4] Grohman, A., Huart, C.: *Kāghad*. in *Encyclopaedia of Islam*, Vol. 4. E. J. Brill, Leyden 1978, s. 419–420.
- [5] Kneidl, P.: *Z historie evropské knihy*. Svoboda, Praha 1989. 142 s.
- [6] Krek, M.: *The Enigma of the First Arabic Book Printed from Movable Type*. in *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 38, No. 3. (Jul., 1979), s. 203–212.
- [7] Kut, A. G., Oman, G., Floor, W., Shaw, G. W.: *Maṭḡbaʿa*. in *Encyclopaedia of Islam*, Vol. 6. E. J. Brill, Leyden 1978, s. 794–807.
- [8] Le Goff, J.: *Kultura středověké Evropy*. Přel. J. Čermák. Odeon, Praha 1991. 747 s.
- [9] Lewis, B.: *Dějiny Blízkého východu*. Přel. M. Pellarová a Z. Rousová. Lidové noviny, Praha 2002. 382 s.
- [10] Molnár, J.: *Orientálne tlače z knižnice Safveta Bega Bašagića v Univerzitetnej knižnici v Bratislave*. Univerzitná knižnica v Bratislave, Bratislava 1980. 320+LXIV s.
- [11] Robinson, F.: *Technology and Religious Change: Islam and the Impact of Print*. in *Modern Asian Studies*, Vol. 27, No. 1. Special Issue: How Social, Political and Cultural Information Is Collected, Defined, Used and Analyzed. (Feb., 1993), s. 229–251.

- [12] Roper, G.: *Arabic Printing and Publishing in England before 1820*. in British Society for Middle Eastern Studies, Vol. 12, No. 1. (1985), s. 12–32.
- [13] Tracy, W.: *Advances in Arabic Printing*. in British Society for Middle Eastern Studies, Vol. 2, No. 2. (1975), s. 87–93.
- [14] Watson, W. J.: *İbrāhīm Müteferrika and Turkish Incunabula*. in Journal of the American Oriental Society, Vol. 88, No. 3. (Jul. — Sep., 1968), s. 435–441.

Rejstřík

- ‘Abdallāh az-Zāhir, 12
‘Abdallāh ibn al-Faḍl, 7, 12
Adolf z Nassau, 6
Aḥmed I., 12
Aḥmet III., 12
alfabeta, 6
al-Maṭba‘a al-‘amīriya, 14
Alžírsko, 13
Andalusie, 6
Anglie, 10
Arabica Grande, 9
Arabica Piccolina, 9
Arméni, 6
Athanasius III., 12
- Bandini, B., 11
Bandini, O., 11
Barbarigo, G., 11
Bašagić, 13
Bayezīt II., 6
Bayrūt, 12, 13
Bible, 4, 6, 8, 10
Biblia Pauperum, 5
bid‘a, 6
Bonaparte, N., 13
Brèves, F. S. de, 10–13
București, 12
Būlāq, 13
Bulmer, W., 13
- Castel, E, 11
Cayol, J., 14
College de Lombards, 11
Congregazione de Propag. Fide, 11
- Čína, 3
- Damād Ībrāhīm Paša, 12
deskotisk, 5
Dieter z Isenburgu, 6
Donaty, 5
dřevorez, 3, 4
- Egypt, 4, 13, 14
- Eliano, G., 9
Erpenius, T., 10
- Francie, 11
františkáni, 11
Fust, J, 6
- Giacomo Luna, 9
Golius, J., 10
Golius, P., 10
Grammatica Arabica, 8
Granjon, R., 9, 10, 13
Gregorio di Gregorii , 7
Griffo, F., 7
Gutenberg, J., 3, 4, 6, 7
- Ḥalab, 10, 12
Hamburg, 10
Hasköy, 13
hebrejské písmo, 6
Hesronit, J., 11
Hincklemann, 10
Hondius, J., 9
- ibn Sīnā, 9, 10
Ībrāhīm Müteferriḳa, 12
‘iğāza, 5
Imprimerie Catholique, 12
Impr. de l’Armée Orientale, 13
Impr. des Langues Orientales, 11
‘imtiyāzāt, 12
Írán, 4
Istanbul, 6, 11, 12, 14
Itálie, 6, 11
Ivan IV., 6
Ivir, A., 12
- Jenson, N., 7
jezuité, 9, 12
Jindřich IV., 12
Julius II., 7
- kamenotisk, 14
Karabacek, J., 4

- karmelitáni, 10
 Kateřina II., 9
 Kirsten, P., 10
 Kitāb az-zabūr aš-šarīf , 12
 Kitāb ṣalāt as-sawā'ī, 7
 Korán, 4, 8, 10, 11
- Le Bois Protat, 5
 Le Goff, J., 5
 Levanta, 6, 7, 10
 Leyden, 9, 10
 Libanon, 12
 ligatury, 8, 14
 litografie, 4
 Ludvík XIII., 10, 11
- Mainz, 6
 Malta, 13
 Manutius, A., 7
 Marcel, J. — J., 13
 Marie Medicejská, 11
 Maroko, 9
 maronité, 9, 11
 Martin, W., 13
 Masābikī, 14
 Massimo, L., 8
 Massimo, P., 8
 melchité, 7, 12
 Mongolové, 5
 Muḥammad 'Alī, 13
 Mühendisoglu, O., 13
 München, 14
 Murād III., 11
- nahḍa, 14
 Nizozemí, 9
 noviny, 14
- Osmanská říše, 7, 10
 osmanština, 13
 Oxford, 10
 Oxford University Press, 10
- Padua, 11
 Paganini, A., 8
 Pannartz, A., 6
 Paolino, S., 11
- Paolino, S., 11
 Pavel II., 6
 Peacock, E., 11
 perština, 13
 Pius IV., 9
 Postel, G., 8, 9
- Raphelengius, F., 9
 Robinson, F., 6
 Roma, 11, 12
 Roycroft, T., 11
- Řehoř XII., 9
 Řehoř XIII., 9
 Řekové, 6
- Sa'īd Çeleci Efendi, 12
 San Michel in Isola, 8
 Santa Scolastica, 6
 Scaliger, J. J., 9
 Scaliger, J. J. , 10
 Schiller, B., 10
 Schultze, G., 10
 Selim I., 7
 Selim III., 13
 Senefelder, A., 14
 Sionit, G., 11
 Stamperia Della Propaganda, 11
 Stamperia Medicea, 9–11
 Subiaco, 6
 sūfismus, 5
 Sweynheym, K., 6
 Sýrie, 12
 syrské písmo, 6
- Šuwayr, 12
- ṭarš, 3–5, 7
 Terracina, D., 8
 Tipografia del Collegio Romano, 9
 Tipografia Savariana, 11
 Tournes, J. de, 9
- 'ulamā', 7
- Venetia, 8
 Vesilet at-tiba', 12

Vitre, A., 10

Walton, B., 11

Židé, 6

Resumé

Tato studie odpovídá na závažné otázky spojené s absencí knihtisku pracujícího s arabskými typy na Blízkém východě a srovnává síly a ideje, které bránily jeho rozšíření s překážkami, které musel překonat knihtisk v Evropě. Dále mapuje historii arabské typografie a publikační činnosti od nesmělých evropských experimentů, přes rozkvět, kterého se jí dostalo v područí církví a evropských univerzit, až po její implementaci na Blízkém východě zásluhou křesťanských menšin a reformních snah turecké státní moci.